

УДК 930(477.6)''1943''

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/fhi.2024.25.4566>

ВОЛИНЬ'43: ЩО ЗАМОВЧУЄ ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ?

Богдан ГУДЬ

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут європейської інтеграції
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: bohdanhud@gmail.com
ORCID ID: 00000-0002-6811-2696

Олег МУРАВСЬКИЙ

Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
вул. Козельницька, 4, Львів, 79026, Україна
e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net
ORCID ID: 00000-0002-2776-5156

В статті показано багатовимірність причин, які привели до Волинської трагедії 1943 р., серед яких, зокрема, (а) глибокі соціальні конфлікти, що накопичувались століттями, (б) вплив імперської, советської та націоналістичної пропаганди (в) антипольські настрої місцевого населення, спричинені дискримінаційною національною політикою урядів Другої Речі Посполитої та (г) хаос окупаційного періоду. Констатовано, що польській історіографії домінуючою концепцією щодо подій на Волині на завершальному етапі Другої світової війни є теза професора Гжегожа Мотики, яка провину за трагічний польсько-український конфлікт покладає виключно на Організацію Українських Націоналістів (ОУН) та Українську Повстанську Армію (УПА). Акцентовано увагу на тому, що польські науковці надзвичайно мало уваги приділяють проблемі генези антипольських настроїв на Волині, де упродовж тривалого часу місцеве населення перебувало під впливом чорносотенної агітації Російської імперії, більшовицької пропаганди, комуністичних меседжів у міжвоєнний період ХХ ст. Відзначено, що польські історики воліють "не помічати" факту того, що значна частка відповідальності за розгортання конфлікту лежить на гітлерівській Німеччині та СРСР, чия деструкційна політика на теренах Волині сприяла деградації соціального порядку, зростанню бандитизму та агресії, а постійні зміни влади та відсутність державних інститутів безпеки сприяли поширенню насильства на локальному рівні.

Ключові слова: Волинь' 1943, польська історіографія, Друга світова війна, українсько-польські відносини, ОУН, УПА, Армія Крайова, СРСР, фашистська Німеччина, комуністичний рух, націоналістичний рух.

Волинська трагедія 1943 року – конфлікт, який має глибоке історичне підґрунтя, провокує гострі дискусії в середовищі українських та польських науковців, суттєво впливає на сучасні польсько-українські відносини. Не зважаючи на доволі значну кількість джерел, польська історіографія доволі однобічно трактує чимало подій цієї тематичної ніші, інколи не помічає очевидних фактів, тенденційно висвітлює певні процеси, що не сприяє формуванню достовірного історичного наративу, ускладнює двосторонній діалог у політичній площині.

Без перебільшення, тема Волинської трагедії займає одне з провідних місць не тільки серед польських істориків, але й широкого загалу. Серед сучасних польських учених найбільшим авторитетом, як видається, користується Гжегож Мотика¹, який вивчає проблематику Волині⁴³ від другої половини 90-х років минулого століття. У цій же тематичній ніші (у контексті Люблінщини) опублікував низку праць його учень – Маріуш Зайончковський². З-поміж інших польських дослідників необхідно згадати Владислава та Еву Семашків³, а також Гжегожа Грицюка⁴, які досліджують демографічні втрати серед поляків у колишньому Волинському воєводстві у 1939–1945 рр.

Із найновіших публікацій польських дослідників можна виокремити також монографії Томаша Турейка⁵ й Ренати Помаранської⁶. Із представників старшого покоління польських учених, що безпосередньо або ж опосередковано досліджували волинські події 1942–1944 рр., виділимо передусім Ришарда Тожецького⁷ й Владислава Філяра⁸. Найоб'єктивніший образ українсько-польських стосунків у контексті Волинської трагедії, на наше переконання,

¹ Grzegorz Motyka, *Wołyń '43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016); Idem, *Od rzezi wołyńskiej do akcji "Wisła". Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011); Idem, "Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej", w książce *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*, red. Krzysztof. Jasiewicz, (Warszawa, Londyn: Rytm, 2002), 279–407; Idem, *Ukraińska partyzantka 1942–1960*. (Warszawa: Rytm, 2006); Idem, "Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego", *Dzieje Najnowsze*. No.1, (2016): 53–66.

² Mariusz Zajczkowski, *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*. (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2016); Idem, *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin, Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015).

³ Ewa Siemaszko, "Bilans zbrodni", *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, (2010): 77–94; Ewa Siemaszko i Władysław Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 1–2. (Warszawa: Von Borowiecky, 2008, 2000); Ewa Siemaszko i Władysław Siemaszko, "Mordy ukraińskie na Wołyniu w czasie II wojny światowej", w książce *Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. Krzysztof Jasiewicz. (Warszawa, London: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1999), 15–33.

⁴ Grzegorz Hryciuk, *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944–1946*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023).

⁵ Tomasz Turajko, *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*. (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2023).

⁶ Renata Pomarańska, *Od konfliktów do rzezi. Polacy i Ukraińcy na kresach II Rzeczypospolitej*. (Radzymin, Warszawa: Von Borowiecky, 2022).

⁷ Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993); Idem, "Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej", *Dzieje Najnowsze*, No 3 (1993): 73–80.

⁸ Władysław Filar, "Burza na Wołyniu". *Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*. (Warszawa: Rytm, 1997); Idem, *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*. (Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003); Idem, *Przed Akcją Wisła był Wołyń*. (Warszawa: Światowy Związek Żołnierzy Armii Krajowej Okręg Wołyń, 1997).

представлений у ґрунтовному дослідженні професора Анджея Леона Сови⁹. Проте, на жаль, у польській історіографії домінує концепція Гжегожа Мотики, відповідно до якої події, що сталися на Волині у 1943 р., були заплановані, організовані й реалізовані однією політичною силою – Організацією Українських Націоналістів (ОУН) та її збройним раменом – Українською Повстанською Армією (УПА).

В Україні проблемою Волинської трагедії займається низка дослідників, проте й сьогодні немає єдиного погляду на генезу й характер трагічних подій періоду Другої світової війни. Одним із перших цією проблемою зацікавився Ігор Ільюшин, який в своїх поглядах еволюціонував від намагання об'єктивно поглянути на українсько-польський конфлікт часів Другої світової війни до, де-факто, переходу у фарватер гранд-наративу польської історіографії¹⁰. Іншим відомим дослідником волинських подій є колишній голова Українського інституту національної пам'яті (УІНП) Володимир В'ятрович, який вважає їх "другою українсько-польською війною"¹¹. У подібному дусі (протистояння УПА з польськими збройними формуваннями) досліджує проблему Іван Патриляк¹². Оригінальну концепцію генези й перебігу волинських масакр, яка показує їхню неоднозначність і багатовимірність, сформував львівський історик Богдан Гудь¹³. Ґрунтовно основні напрямки й тенденції української й польської історіографії Волині⁴³ представила й дослідниця з Луцька Оксана Каліщук¹⁴. Досліджувана проблема

⁹ Andrej Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. (Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998).

¹⁰ Ігор Ільюшин, *Волинська трагедія 1943–1944 рр.* (Київ: Інститут історії України НАН, 2003); Його ж, *ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів)*. (Київ: Інститут історії України НАН, 2000); Його ж, *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*. (Київ, 2001); Його ж, *Українська повстанська армія і Армія Крайова. Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.)*. (Київ: Видавничий дім "Києво-Могилянська Академія", 2009); Ihor Ilyushyn, *UPA i AK konflikt w Zachodniej Ukrainie*. (Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 2009); Idem, *ZSR w wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947*. (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2017).

¹¹ Володимир В'ятрович, *Друга польсько-українська війна: 1942–1947*. (Київ: Києво-Могилянська Академія, 2012); Його ж, *За лаштунками "Волині-43": невідома польсько-українська війна*. (Харків: "Клуб сімейного дозвілля", 2016).

¹² Іван Патриляк, *"Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух 1939–1960 рр.* (Львів: Часопис, 2012); Його ж, *Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960 роках*. (Харків: Family Leisure Club, 2015).

¹³ Богдан Гудь, *Від Люблінської унії до волинських масакр. Чотири есе про українсько-польську історію*. (Київ, 2024); Його ж, *З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.* (Харків: "Акта", 2018); Bohdan Hud, *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*. (Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2013, 2018, 2024); Idem, *Od unii lubelskiej do rzezi wołyńskich. Cztery eseje o historii polsko-ukraińskiej*. (Warszawa: Pracownia Wydawnicza, 2024).

¹⁴ Оксана Каліщук, *Волинь '43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті*. (Львів: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2020).

порушується також у праці “Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1994”¹⁵.

Для того, щоб зрозуміти причини й характер “Волині’43”, необхідно усвідомити декілька фактів, про які, на жаль, не дізнаєшся з наукових студій польських істориків.

По перше, т. зв. *волинські масакри* були локалізованими в західній частині колишньої Волинської губернії (Волинське воєводство, 1921–1939), яка від поділів Речі Посполитої до початку німецько-совєтської війни не перебувала під впливом українського національного, а тим більше націоналістичного руху. До 1917 року антипольські настрої поширювалися тут російською імперіальною / чорносотенною агітацією, а в міжвоєнний період та у 1939–1941 роках – більшовицькою / комуністичною пропагандою. Остання була особливо сильною на Поліссі, зокрема у Сарненському та Костопільському повітах Волинського воєводства.

Внаслідок антипольської пропаганди у 1917–1921 рр. велика земельна власність поміщиків-поляків на Правобережній Україні, у тому числі й на Волині, була знищена. У 1920 р. місцеві православні селяни воювали у лавах Першої кінної армії Будьонного проти польських військ під час так званого Київського походу Пілсудського й Петлюри. Після Ризького мирного договору вони ж виступали проти приєднання Західної Волині до відродженої Речі Посполитої, оскільки “тужили” за царатом і більшовиками. У міжвоєнний період ХХ ст. православна людність підтримувала інспірований совєтами диверсійно-партизанський рух проти Польщі. У 1925 р. місцеві комуністи розробили план “другої” комуністичної революції на Волині, який передбачав, серед іншого, знищення польських поселень та ліквідацію їхніх польських мешканців. Тож у 1930-х роках саме комуністичний рух був “головним боєм” властей Волинського воєводства: комуністи зі своїми гаслами соціального й національного визволення не тільки “запанували в головах поліщуків і волинян”, але й практично на 100% “заповнили” польські тюрми¹⁶.

Отже, *волинські масакри* 1942–1944 років відбувалися на теренах, значна частина мешканців яких була просякнута погромницькою чорносотенною й більшовицькою ідеологією. Як читаємо у звіті польської конспірації з Волині (квітень 1943 р.), “загальне гасло “Ляхи за Буг!”... на тлі радянської антипольської пропаганди знаходить великий резонанс серед молоді..., пробуджує апетит до безкарного вбивства і грабунку”¹⁷.

¹⁵ *Українські жертви Холмщини та південного Підляшшя у 1939–1944*, т. 1, упоряд. Іван Галагіда і Мирослав Іваник. (Львів: Український католицький університет, 2021).

¹⁶ Відповідно до спогадів Данила Шумука, у 1935 р. у ковельській в’язниці в перебувало бл. 200 політичних в’язнів, з яких тільки четверо належали до ОУН. Інші були заарештовані за комуністичну діяльність. Див.: Данило Шумук, *Пережите і передумане. Спогади і роздуми українського дисидента-політв’язня з років блукань і боротьби під трьома окупаціями України (1921–1981)*. (Детройт: Видавництво ім. Олени Теліги, 1983), 79.

¹⁷ Zbiory Specjalne Biblioteki Uniwersytetu Warszawskiego (далі – ZS BUW), sygn. 2131. Raport z Hreczki do dnia 20. IV. 1943 r., k. 10.

Виникає питання, чому ОУН(б) та УПА в ідеологічно чужому середовищі досить легко змогли залучити значну частину місцевого селянства до активної участі в акції “деполонізації” Волині? Цей факт пояснюється тим, що, хоча стратегічні цілі комуністів і націоналістів на перший погляд були різними (одні проголошували соціальне визволення “трудового люду”, інші – національне визволення українства), але, де факто, вони були збіжними. В обох випадках тими, кого треба було знищити, були поляки – суспільна група, що панувала і в соціальному й національному контексті. Тож в розпал Другої світової війни антипольські гасла українських націоналістів впали на сприятливий ґрунт, підготовлений російською шовіністичною й кремлівською комуністичною пропагандою упродовж багатьох десятиліть.

По-друге, важливим питанням, яке потребує відповіді, – чи мала ОУН-Б розроблений план знищення (геноциду) поляків на західних теренах України? Їжегож Мотика переконаний, що цей план опрацював один з провідних діячів українського націоналістичного руху Михайло (Міхал) Колодзінський у своїй “Воєнній доктрині українських націоналістів”. На підтвердження своєї тези Їжегож Мотика “цитую” Михайла Колодзінського, який, за його словами, мав написати: “Прошу не перейматися, що вб’ємо три з половиною мільйони євреїв і понад мільйон поляків”¹⁸. Тобто, за версією проф. Мотики, він мав на увазі тотальне винищення євреїв і поляків. Насправді ж Михайло Колодзінський писав наступне: “Не треба думати [курсив наш – авт.], що знищиться 3,5 мільйона жидів чи мільйон поляків..... З бігом часу ... повстання переміниться у війну й жорстокість зменшиться”¹⁹. Він також вважав, що убивати необхідно лише тих поляків, які зі зброєю в руках протистоятимуть націоналістичному повстанню, натомість інших – слід змусити втекти “за Віслу”. Вілтак, авторові “воєнної доктрини” йшлося “лише” про етнічну чистку західноукраїнських земель. Крім того, доктрина Михайла Колодзінського не була офіційно схвалена керівництвом ОУН. Також відкритим залишається питання, який вплив вона мала на “польську” політику ОУН-Б у роки Другої світової війни²⁰.

Цінну інформацію для розуміння цього дає аналіз твердження Їжегожа Мотики (його думку поділяє й Їжегож Грицюк) про те, що рішення про виселення поляків зі спірних територій було, ймовірно, прийняте під час наради військових референтів

¹⁸ Ireniusz Dańko, “Rzeź wołyńska i jej apogeum: krwawa niedziela 11 lipca’43”, *Gazeta Krakowska*, 7 lipca 2016, отримано доступ 24 грудня 2024, <https://gazetakrakowska.pl/rzez-wolynska-i-jej-apogeum-krwawa-niedziela-11-lipca-43/ar/c15-10381365>.

¹⁹ Михайло Колодзінський, *Воєнна доктрина українських націоналістів*. (Київ: “Основа-Принт”, 2019), 186.

²⁰ Відомі дуже критичні ставлення до неї. Наприклад, націоналістичний активіст і засновник українського підпілля на Донбасі під час Другої світової війни Євген Стахів вважав Михайла Колодзінського «українським імперіалістом» Див: Роман Кабачій, “Інший” націоналіст”, *Український тиждень*, 17 липня 2009 року, отримано доступ 24 грудня 2024, <https://tyzhden.ua/inshyj-natsionalist>.

ОУН у Львові в жовтні 1942 р.²¹. Однак, читаючи інформацію советського агента в структурах ОУН, приходимо до висновку, що підхід активістів цієї організації до польського питання не був однозначним, що було зумовлено міжнародною ситуацією. Тому не йшлося про відкритий конфлікт з поляками та винищення польського населення на західноукраїнських землях. “У Польщі... звернути увагу, що їхнім смертельним ворогом є німці, які поступово колонізують їхні землі, – читаємо в інформації. – Обіцяти полякам Галичину і Волинь, щоб цим послабити їхній тиск на схід. Вказувати полякам на смертельну небезпеку для них і українців від їхніх східних і західних сусідів. Унаслідок цього поляки не будуть страшним ворогом... Поляків всіх виселити, давши їм можливість забрати з собою все, що вони хочуть, бо їх теж будуть захищати Англія і Америка. Натомість, тих, хто не захоче виїжджати – знищити. Найактивніших ворогів, передусім членів антиукраїнських організацій, знищити...”²². Як видно з текстів цитованих вище документів, оунівці наголошували на ліквідації певних категорій польської громади на спірних територіях, зокрема тих, хто міг би активно протистояти “загальнонародному” повстанню з метою здобуття незалежної української держави.

Наступне питання полягає в тому, чи дійсно націоналісти вирішили здійснити масовий злочин, «одягнувши» його в “козацькі шати”? У “Воєнній доктрині” Михайла Колодзінського та матеріалах наради військових референтів ОУН, звісно, можна знайти описи планованого націоналістичного повстання, головною рушійною силою якого (особливо на західних землях України) мали стати селянські маси, а “жорстокість і ненависть” до ворога повинні були вийти на перше місце²³. Однак їх важко трактувати як концепт знищення польського населення на “етнічних українських землях”. На нашу думку, праця М. Колодзінського – це своєрідне *profession de foi* найрадикальнішого крила ОУН, а не реальний план націоналістичного повстання чи геноциду поляків.

Тенденційним виглядає також твердження Гжегожа Мотики про те, що саме ОУН свідомо “вбрала” антипольську акцію УПА на Волині і в Східній Галичині в “козацькі шати”, щоб приховати її спланований і організований характер²⁴. Передусім зауважимо, вказівки на представлення подій під час повстання як

²¹ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011), 124–125; Grzegorz Hryciuk, *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944–1946*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023), 56.

²² І. Патриляк і О. Пагіря, “Військова конференція ОУН (Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил”, *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. No.1–2, (2008): 506–508.

²³ Михайло Колодзінський, *Воєнна доктрина українських націоналістів*. (Київ: “Основа-Принт”, 2019), 139.

²⁴ Mateusz Zimmerman, “Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnie na Wołyniu celowo ubrano w kozackie szaty”, *Onet Wiadomości*, 17 października 2016 r., отримано доступ 24 грудня 2024, <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/prof-grzegorz-motyka-zbrodnie-na-wolynii-celowo-ubrano-w-kozackie-szaty/pf4jfp>.

селянського стихійного бунту ми не знаходимо ні в Михайла Колодзінського, ні в інших документах ОУН. По-друге, після смерті маршалка Юзефа Пілсудського у 1935 р., коли антиукраїнська політика військової влади Другої Речі Посполитої (особливо на Волині) значно загострилася, польські інтелектуали передбачали можливі антидержавні повстання українського населення. Так, у 1937 році Юзеф Лободовський писав, що “сьогоднішня політика... (польського уряду) семимильними кроками веде до катастрофи, яку Влодзімеж Бончковський назвав *новою Хмельниччиною* [курсив наш – авт.]”²⁵. Подібну думку висловлювала й Марія Домбровська, називаючи політику ревіндикації на Волині “безумством”, за яке Польща “дорого заплатить”²⁶. Нарешті, батько професора Тадеуша Хшановського, реагуючи на руйнування православних церков в околицях Грубешова, пророчо ствердив, що “нас (поляків) тут русини вимордують, без найменшого милосердя вимордують”, бо “вони нам цього ніколи не забудуть”²⁷. Підтвердження цього сумного передбачення можна знайти також в есеї графа Євстахія Свежавського, який з’явився в “*Wiadomościach*” на початку 1960-х років. Автор влучно представив цей непомітний зв’язок між руйнуванням православних храмів на Люблінщині в міжвоєнний період і вбивствами польських сусідів українським православним населенням під час Другої світової війни²⁸.

З зазначеною вище проблемою пов’язане також питання про причини та масштаби участі православного селянства Волині в “деполонізаційній акції” УПА. Польські науковці неодноразово звинувачували українських істориків у тому, що саме останні придумали концепцію “стихійного селянського бунту”, щоб виправдати ОУН і УПА, знявши тим самим з них провину за “волинські злочини”. Як джерело концепції “селянського бунту” Гжегож Мотика наводить уривок з інтерв’ю останнього командувача УПА Василя Кука (2005 р.). У ньому той, серед іншого, заявив, що “в початковий період не УПА була ініціатором антипольської акції, ми мали справу зі стихійним виступом українського населення.... часто озброєного сокирами, косами, вилами.... Це була селянська помста за роки образ і приниження”²⁹.

Необхідно, однак, підкреслити, що Василь Кук не був першим, хто звернув увагу на саме такий, а не інший характер розвитку волинських подій. Так, у 1985 р. у польській опозиційній пресі про масову участь православних волинських

²⁵ *Biuletyn Polsko-Ukraiński*, No.34 (225), (1937).

²⁶ Maria Dąbrowska, *Dzienniki*, t. 2. (Warszawa: Czytelnik 1988), 257–258.

²⁷ Tadeusz Chrzanowski, “Poblask łun”, *Tygodnik Powszechny*, No.38, (1981): 5. Підтвердження цього сумного передбачення можна знайти в есеї графа Євстахія Свежавського, який з’явився в лондонських “*Wiadomościach*” на початку 1960-х років. Автор влучно представив цей непомітний зв’язок між руйнуванням православних храмів на Люблінщині в міжвоєнний період і вбивствами польських сусідів українським православним населенням під час Другої світової війни, див.: E. Swieżawski, “Ani guździka”, *Wiadomości*, No. 21, (1962):4.

²⁸ E. Swieżawski, “Ani guździka”, *Wiadomości*, No. 21, (1962):4.

²⁹ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”*. *Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011), 132.

селян в деполонізаційних акціях писав відомий публіцист Богдан Скарадзінський (псевдонім – Казімеж Подляський)³⁰. П'ять років потому колишній капітан, командир округу АК Здолбунів Вінцентій Романовський у спогадах “Каїнові дні” пояснив причину того, чому “навесні 1943 р. не один український селянин вийшов зі свого обійстя (...) зі затиснутим у руці ножем”³¹, а також звинуватив в участі в убивствах своїх польських сусідів кілька сотень тисяч тих православних селян, які “насолоджувалися спогляданням чужих мук і тішилися, завдаючи ран”³². Натомість, першим польським науковцем, який вважав, що на Волині восени 1942 р. – на початку 1943 р. використовувалася не вогнепальна, а “селянська” зброя – сокири, коси, вила та ножі, був дослідник лівих рухів Збігнєв Марцін Ковалевський³³. Як бачимо, нічого нового чи контрверсійного порівняно зі свідченнями польських авторів Василь Кук не сказав.

Однак Гжегож Мотика стверджував, що “аналіз подій... не підтверджує цієї версії”, оскільки “вже перше масове вбивство польського населення в селі Паросля (Сарненський повіт, 9 лютого 1943 р.) мало організований характер і було справою рук бандерівської ОУН”³⁴. Його твердження потребує, однак, уточнення. Перш за все, слід пам'ятати, що початок “подій” на Волині припадає на осінь 1942 р. До весни 1943 р. тут було вбито близько 800 поляків – переважно осіб, які працювали в німецькій сільськогосподарській та лісовій адміністрації, тобто тих, хто через своє становище “часто (...) діяв проти інтересів місцевого українського населення”³⁵. Відповідно (згідно із звітами штабу Армії Крайової з Гречки – Волині), взимку 1943 р. власне цивільне православне населення взяло “значну участь” у вбивствах осіб польської національності³⁶. Наприклад, у

³⁰ Bohdan Skaradziński, “Ukraińska Powstańcza Armia (cz. I)”, *Tygodnik Solidarność*, No.17 (292), (1994): 2; Idem, “Ukraińska Powstańcza Armia (cz. II)”, *Tygodnik Solidarność*, No.18 (293), (1994): 2.

³¹ Wincenty Romanowski, *Kainowe dni*. (Warsaw: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych, 1990), 76.

³² Ibidem, 74.

³³ Zbigniew Kowalewski, “Kwestia Polska w powojennej strategii Ukraińskiej Powstańczej Armii”, w książce *Ukraińska myśl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28–30 maja 1990*, red. Michał Pułaski. (Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1993), 196.

³⁴ Grzegorz Motyka, *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011), 132; Marian Turski i Jagienka Wilczak, “To była zaplanowana rzeź. Rozmowa z prof. Grzegorzem Motyką w rocznicę zbrodni wołyńskiej”, *Polityka*, 11 lipca 2016 г., отримано доступ 24 грудня 2024 р., <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/klassykipolityki/1754802,1,to-byla-zaplanowana-rzez.read>.

³⁵ Ryszard Torzecki, *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993), 259.

³⁶ Богдан Гудь, *3 історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.* (Харків: “Акта”, 2018), 372–375.

Горохівському районі майже всі напади на поляків були “організовані сільськими головами та їхніми секретарями”, тобто місцевою цивільною адміністрацією³⁷.

Схожу ситуацію помічаємо й з убивством у с. Паросля. Останні дослідження, що базуються на архівних документах та спогадах очевидців, дають підстави стверджувати, що цей масовий злочин був організований локальними структурами Поліської Січі отамана Тараса Бульби-Боровця. Безпосередніми виконавцями вбивства близько 150 польських цивільних осіб були “парубки з Білятичів, Бутейок, Ромейок та інших довколишніх сіл”, покликані “на маневри”³⁸. Відтак теза про те, що саме з масових убивств у Парослі почалася геноцидна антипольська акція ОУН-Б не відповідає дійсності.

Нарешті, коли говорять про Волинь ’43, то зазвичай обходять мовчанкою питання відповідальності за волинські злочини гітлерівської Німеччини та СРСР, зосереджуючись виключно на ОУН і УПА. Тим часом, саме Друга світова війна та її почергові епізоди (напад Третього Райху на Польщу, агресія советів, советська окупація, німецько-советська війна, німецька окупація) виконали роль “криголама”, що торував шлях наступній українсько-польській різні. Розпочата 1 вересня 1939 р. війна зруйнувала “довоєнний порядок”, дестабілізувала Волинь, насильство стало чимось звичайним і повсякденним. Окупанти, які приходили на зміну один одному, зруйнували міжвоєнні “польські порядки”, але не були зацікавлені в тому, щоб забезпечити волинській людині мир, порядок і безпеку. Польський історик та політолог Тадеуш Анджей Ольшанський писав, що “на селі забракло поліції. Колишню державну поліцію ліквідували совети, а та “поліція”, яку організовували німці, – це були допоміжні військові формування. Боротьба із злочинністю не входила до її повноважень, а тим більше цим не займалася німецька влада. Тому поширюється бандитизм, тим небезпечніший, що кожен міг дістати собі вогнепальну зброю, а маючи її – вбивав при найменшому спротиві. Отже, спокуса використати воєнний хаос для зведення родинних чи сусідських поррахунків була велика, а що конфлікти часто спостерігалися між представниками різних національностей, то такі вбивства випадало трактувати як прояв політичного терору”³⁹.

³⁷ *Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*, opracowanie, wstęp i przypisy Jan Brzeski, Adam Roliński. (Kraków: Biblioteka Jagiellońska i Księgarnia Akademicka, 2000), 147

³⁸ Антон Бринский, *По ту сторону фронта. Воспоминания партизана*, кн. 1. (Горький, 1966), 259; *Dokumenty zbrodni wołyńskiej*, t. 1, oprac. Edward Gigilewicz i Leon Popek. (Warszawa, Lublin, Tarnobrzeg: Instytut Pamięci Narodowej, 2023), 97, 151; Zofia Grzesiakowa, *Między Horyniem a Sluczą*. (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1992), 297–298; Ewa Siemaszko i Władysław Siemaszko, *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*, t. 2. (Warszawa: Von Borowiecky, 2000), 1009; ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące Okręgu Wołyń. Raport z Hreczki do dnia 20. IV. 1943 r., k. 10.

³⁹ Tadeusz Andrzej Olszański, “Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947”, *Niezależne czasopismo kulturoznawcze “JI”*, No.20, (2001), отримано доступ 24 грудня 2024, <http://www.ji.lviv.ua/n20texts/pol/olszan-pol.htm>.

Детальніший аналіз німецької політики на Волині представлено у документі польського підпілля “Українська справа”. Автор писав, що “відповідним підґрунтям насильницьких дій стала моральна атмосфера, створена німецьким окупантом: масове винищення євреїв, запровадження варварського принципу колективної відповідальності місцевого населення за советські диверсії, дике знущання з невинних людей, жінок, старців і дітей, підпали і знищення сіл і хуторів, що призводило до втечі людності, особливо молоді, в ліси і підживлення різних банд, утворених часто без усвідомленої мети, а тільки з думкою про те, щоб пережити важкі часи. До цього слід додати те, що окупант послуговувався допоміжною поліцією, до якої рекрутувалися найгірші елементи місцевого населення, які проходили в німецьких культуртрегерів вишкіл у щонаймерзенніших способах поведінки з людиною, не пошануванні людської гідності і жорстокого нехтування людським життям – не лише окремої особи, а й цілих суспільних груп, як це було з євреями. А на додачу до всього окупант, з повним усвідомленням своєї сатанинської роботи, використовує допоміжну поліцію одної національної групи проти другої і навпаки, та ще й поширює цю ганебну систему на цивільну адміністрацію і господарські служби”⁴⁰.

Розв’язання війни, зруйнування довоєнного порядку, перетворення насильства і злочинів на повсякденну рутину, відсутність забезпечення захисту мешканцям окупованих територій, провокування українців і поляків – ось “глю” волинських злочинів, відповідальність за яке лежить передовсім на Третьому Райху. На практичному рівні однією з головних цілей німецької політики, відповідно до тверджень полковника Казимира Бомбінського (псевдонім – “Любонь”), було, зокрема, зруйнування осередків самооборони польського населення, “використовуючи для цього українську селянську масу”⁴¹.

Крім того, польська історіографія явно приміщує вплив радянського чинника на волинські події взимку-влітку 1943 р.⁴² Причиною такого стану речей, ймовірно, стало те, що в колах польських істориків укорінилася думка, що з огляду на однозначну ворожість УПА до поляків, провокації з боку Радянського Союзу взагалі не були потрібні⁴³. Вони також стверджують, що немає конкретних даних (наприклад, назв сіл і дат їхньої пацифікації) щодо цього питання⁴⁴. Тому ця проблема не аналізується, наприклад, у публікаціях Гжегожа Мотики⁴⁵. Що більше, Лукаш Адамський з Центру діалогу ім. Ю. Мєрошевського

⁴⁰ *Zeszyty Historyczne*, No.71, (1985): 144.

⁴¹ ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące Okręgu Wołyń. Raport z Hreczki, k. 15.

⁴² Оксана Каліщук, “Радянський чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни”, *Гілея: науковий вісник*, No.72, (2013): 142–146.

⁴³ Andrej Sowa, *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. (Kraków: Towarzystwo Sympatyków Historii, 1998), 213.

⁴⁴ Оксана Каліщук, “Радянський чинник ескалації українсько-польського протистояння у роки Другої світової війни”, *Гілея: науковий вісник*, No.72, (2013): 142–146.

⁴⁵ Г. Мотика рішуче відкидає вплив на події Волині 1943 р. радянської пропаганди та провокацій. Див.: Grzegorz Motyka, *Wołyń ’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*. (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2016), 104–105.

в публічній дискусії із В. В'ятровичем заявив, що у відомих йому російських документах немає інформації про будь-які заплановані чи реалізовані радянські провокації, спрямовані на розв'язання збройного конфлікту між українцями та поляками. Він також підкреслив, що, за свідченнями червоних партизанів, совети самі були шоковані масштабами насильства і жорстокістю масових вбивств поляків українцями на Волині⁴⁶.

Переходячи до суті проблеми, підкреслимо, що спочатку в районах північно-східної Волині відбувалася концентрація радянських диверсійно-партизанських сил. Причина такого розташування була проста – саме тут були “досить густо розкидані... комуністичні організації”. Відповідно, наприкінці 1942 р. інформатори польської конспірації помітили “відтік радянських партизанів у північно-східному напрямку” з південних районів Волині. У результаті між річкою Случ і колишнім польсько-радянським кордоном в Сарненських лісах постав т. зв. “партизанський край”. Спочатку (літо 1942 р.) тут з'являються парашутисти полковника НКВС Дмитра Медведєва, з часом прибуває ще один “отряд” партизанів капітана Івана Шитова та інші⁴⁷. Отже, наприкінці 1942 – на початку 1943 р. у північній частині Волині на основі розгалуженої організаційної мережі “розгорнулася комуністична акція”⁴⁸, а до кінця 1943 р. чисельність “червоних” партизанів й підпільників за різними оцінками становила тут від 10 до 30 тис. осіб⁴⁹.

Що більше, у лютому 1943 р. польсько-радянські відносини загострилися на міждержавному рівні. Формальним приводом стала публікація в газетах “Радянська Україна” та “Правда” статті О. Корнійчука – письменника і публіциста, майбутнього міністра закордонних справ УРСР, який звинувачував польський уряд у Лондоні в імперіалістичних прагненнях завоювати Україну аж до Дніпра. У відповідь 25 лютого 1943 р. була опублікована декларація, в якій твердження О. Корнійчука про нібито польсько-радянський кордон по Дніпру були названі несерйозними. Водночас у декларації зазначалося, що Польща не відмовиться від кордону, який існував до 1 вересня 1939 р. 1 березня 1943 р. агентство ТАСС опублікувало офіційну заяву радянського уряду у відповідь на

⁴⁶ “Історична правда з Вахтангом Кіпіані. Волинська трагедія”, отримано доступ 24 грудня 2024 р., <https://www.youtube.com/watch?v=Z0QasLjKKms>

⁴⁷ А. Мухаровська, “Діяльність радянських партизанських загонів на Волині у роки Другої світової війни”, *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. No.11–12, (2014): 98–99; “Hermaszewski cudem ocalał z wołyńskiej rzezi”, *KRESY.PL*, 17 maja 2013, отримано доступ 24 грудня 2024, <http://kresy.pl/kresopedia/jak-hermaszewski-ocalal-z-wozynskiej-rzezi>.

⁴⁸ Андрій Сухих, *Протистояння між радянськими партизанами й українським повстансько-підпільним рухом на Волині у роки німецької окупації (1941–1944 рр.): Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук*. (Острог, 2019), 63–64; “Sprawa ukraińska”, *Zeszyty historyczne*, No. 71, (1985): 142.

⁴⁹ *Історія міст і сіл Української РСР у 26 т. Волинська область*. (Київ: АН УРСР. Інститут історії, 1970), 38; Ю. Сорока, “У роки воєнного лихоліття”, *Волинь моя. Журнал Міжнародного громадського об'єднання “Волинське братство”*, No.4, (2004): 102.

декларацію польського уряду від 25 лютого. У ній польський уряд звинувачували в проведенні імперської політики на сході, писалося про “історичні права українського і білоруського народів на возз’єднання в межах своїх національних кордонів” тощо⁵⁰. На думку автора “Української справи”, слід “особливо підкреслити, що тільки після комюніке ТАСС почалися масові вбивства поляків”⁵¹. Додамо – на тлі “совєтської антипольської пропаганди”⁵².

Цитовані вище оцінки очевидців й учасників подій підтверджують й інші звіти польської конспірації на Волині. В одному з них читаємо, що масові вбивства і пограбування польського майна почалися у березні 1943 р. На думку автора звіту, причиною цього стала втеча української міліції (близько 4 тис. осіб) із служби до лісу⁵³. Ця втеча значно посилила сили вже існуючої УПА і водночас активізувала антипольські дії. Однак справа з так званою “українською міліцією” на службі у німців до кінця не з’ясована. Тож варто навести характеристику української міліції на службі у німців із звіту польського підпілля (липень 1943 р.): “Совети виховали українську молодь, яка творила міліцію під час радянської окупації, яка потім майже в повному складі становила міліцію під німецькою окупацією, і яка, нарешті, кинула клич до руху (антипольського) та очолила банди, що вбивали поляків”⁵⁴. “В міліції, – читаємо в іншому рапорті, – були зосереджені найгірші елементи, здатні на все, а більш свідоме місцеве населення намагалося уникнути обов’язку бути мобілізованим до міліції. Міліцію ненавиділи за нелюдське ставлення до населення незалежно від національності”⁵⁵. І як підсумок: “Можна припустити з високим ступенем ймовірності, що у нещодавніх інцидентах значну роль відіграли совєтські провокації”⁵⁶.

Відповідно до польської, німецької та української інформації, совети впливали на характер “польської” політики УПА завдяки інфільтрації її лав значною кількістю колишніх червоних офіцерів, у чиїх руках опинилося командування упівськими підрозділами⁵⁷. Як згадувала активна діячка ОУН Марія Савчин “Марічка”, енкаведисти залишили на західноукраїнських землях підготовлених агентів, які видавали себе за дезертирів. Це були совєтські офіцери, які володіли

⁵⁰ *Известия*, 2 марта, (1943): 4.

⁵¹ “Sprawa ukraińska”, *Zeszyty historyczne*, No.71, (1985): 144.

⁵² ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące Okręgu Wołyń. Raport z Hreczki do dnia 20. IV. 1943 r., k. 10.

⁵³ Archiwum Akt Nowych (далі – AAN), sygn. 203/XV-42. Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. Rzezie wołyńskie, k. 82; sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sytuacja na Wołyniu (kwiecień 1943 r.), k. 142.

⁵⁴ AAN, sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. O mordach na Polakach, lipiec 1943 r. Wołyń, k. 375.

⁵⁵ AAN, sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sytuacja na Wołyniu (kwiecień 1943 r.), k. 142.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ AAN, sygn. 203/XV-42. Polityczne i wojskowe położenie Małopolski Wschodniej w świetle ostatnich wydarzeń, 22. II. 1944, k. 47.

українською мовою. Вони переконували керівництво націоналістів, що готові боротися за “самостійну Україну”. А позаяк мали військовий досвід та добре зарекомендували себе в боях проти німців, багато з них опинилися на чолі менших чи більших підрозділів УПА⁵⁸. За словами автора звіту польського підпілля, “це не раз давало привід для припущення, що діями українських банд, зрештою, можуть керувати більшовицькі чинники”⁵⁹. Так, члени кременецької громади з Варшави розповідали одному з авторів цієї статті, що взимку 1943 р. були свідками таємних зустрічей функціонерів НКВС та їхніми агентами в УПА в Кременці. Схожа інформація міститься й у німецьких документах. Так, у доповідній записці генерального комісара Волині та Поділля Рейхскомісаріату “Україна” від 30 квітня 1943 року зазначалося: “Можна припустити, що деякі з українських націоналістичних банд отримують підтримку з Москви”⁶⁰.

Загалом, в польських архівах є чимало інформації щодо ролі советського чинника у Волинській трагедії. Зацитуємо лише один фрагмент: “Вина за польську кров, пролиту на Волині, лежить насамперед на радянській політиці. Вбивства почалися й були найкривавішими саме в тих районах, де комуністичний вплив був найбільшим ще до війни”. І далі: “Винищення польського населення” працювало “виключно на користь советів”, оскільки готувало ґрунт для советської окупації, полегшувало цю окупацію, тому що присутність польського населення на Волині “було б причиною для (територіальних) претензій Польської держави”⁶¹. Безперечно, що ця теза потребує подальшого наукового дослідження.

Отже, у польській історіографії практично відсутні дослідження, які би проливали світло на неоднозначний характер волинських подій 1942–1944 рр. У ній домінує гранд-наратив, сформульований професором Г. Мотикою, за яким т. зв. “деполонізаційна акція” на зазначених теренах була запланована, організована й реалізована однією політичною силою – ОУН (з 1940 р. – ОУН-Б) та її військовим раменом УПА. Натомість документи польської конспірації, зокрема Делегатури уряду на Край і командування Армії Крайової, засвідчують, що ситуація на цих теренах у роки Другої світової війни була надзвичайно складною, а інспіраторами як процесу “очищення” Волині від її польського населення, так і українсько-польського взаємопоборювання загалом, крім ОУН-Б й УПА виступали совети, німці та злочинні елементи. Тож, на нашу думку, щоб збагнути історичну правду необхідно сконцентрувати зусилля українських й польських істориків на поглибленому вивченні й переосмисленні вже відомих архівних матеріалів, а також пошуках нових достовірних джерел, які б дозволили *sine ira et studio* створити реальний образ причин і перебігу кривавих подій в

⁵⁸ Марія Савчин, *Тисяча доріг (Спогади)*, (Торонто, Львів: Літопис УПА 1995), 213.

⁵⁹ AAN, sygn. 203/XV-42. Polityczne i wojskowe położenie Małopolski Wschodniej w świetle ostatnich wydarzeń, 22. II. 1944, k. 47.

⁶⁰ *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943.* (Москва: РОССПЭН, 2012), 618.

⁶¹ AAN, sygn. 202/III/121, k. 375; ZS BUW, sygn. 2131, фрагмент звіту, бл. 27. VIII. 1943, k. 15a.

колишньому Волинському воєводстві під гітлерівською окупацією. Власне це, на нашу думку, є необхідною умовою для суспільного примирення й порозуміння двох сусідніх народів.

VOLYN'43: WHAT IS THE POLISH HISTORIOGRAPHY SILENT ABOUT?

Bohdan HUD

Ivan Franko National University of Lviv
Institute of European Integration
Universytetska St., 1, Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: bohdanhud@gmail.com
ORCID ID: 00000-0002-6811-2696

Oleh MURAVSKIY

Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies, NAS of Ukraine
Department of Contemporary History
Kozelnytska St., 4, Lviv, 79026, Ukraine
e-mail: oleg-muravskiy@ukr.net
ORCID ID: 00000-0002-2776-5156

The purpose of this study is to analyze the “white spots” in Polish historiography related to the Volhynia tragedy of 1943 and to refute several established statements by Polish researchers that contradict historical facts. The methodology employed is based on the principles of comprehensiveness, historicism, systematicity, verification, and scientific rigor. Comparative, chronological, biographical, problem-search, and retrospective methods were utilized. A significant contribution of this work lies in its scientific novelty: for the first time in Ukrainian historiography, issues that are (un)deliberately overlooked by Polish historians in their study of the Volhynia tragedy are brought to light.

The study reveals the multidimensional causes of the Volhynia tragedy of 1943, including (a) deep-seated social conflicts that had been accumulating for centuries, (b) the influence of imperial, Soviet, and nationalist propaganda, (c) anti-Polish sentiments among the local population due to the discriminatory national policies of the Second Polish Republic, and (d) the chaos of the occupation period. It is noted that the dominant narrative in Polish historiography regarding these events is rooted in the thesis of Professor Grzegorz Motyka, who attributes sole responsibility for the tragic Polish-Ukrainian conflict to the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and the Ukrainian Insurgent Army (UPA).

Furthermore, the analysis highlights the lack of attention in Polish historiography to the genesis of anti-Polish sentiments in Volhynia, which had been shaped over time by the Black Hundred agitation of the Russian Empire, Bolshevik propaganda, and communist narratives during the interwar period. It is also observed that Polish historians often “overlook” the role of external actors such as Nazi Germany and the USSR, whose occupation policies exacerbated the breakdown of social order. These policies led to increased banditry and aggression between communities. The constant shifts in power and the absence of state security institutions during this tumultuous period facilitated the spread of violence at the local level.

Keywords: Volhynia'1943, Polish historiography, World War II, Ukrainian-Polish relations, OUN, UPA, Home Army, USSR, Nazi Germany, communist movement, nationalist movement, Grzegorz Motyka, Mariusz Zajaczkowski, Andrzej L. Sowa.

REFERENCES

- Archiwum Akt Nowych (AAN), sygn. 203/XV-42. Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. Rzezie wołyńskie, k. 82. (in Polish).
- AAN, sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. Sytuacja na Wołyniu (kwiecień 1943 r.), k. 142. (in Polish).
- AAN, sygn. 202/III/121. Delegatura Rządu na Kraj. Departament Informacji i Prasy. Sekcja Wschodnia. O mordach na Polakach, lipiec 1943 r. Wołyń, k. 375. (in Polish).
- AAN, sygn. 202/III/121. Sytuacja na Wołyniu (kwiecień 1943), k. 142. (in Polish).
- AAN, sygn. 203/XV-42. Polityczne i wojskowe położenie Małopolski Wschodniej w świetle ostatnich wydarzeń, 22.II.1944, k. 47. (in Polish).
- Archiwum Adama Bienia. Akta narodowościowe (1942–1944)*. Opracowanie, wstęp i przypisy J. Brzeski, A. Roliński. Kraków 2000, 606. (in Polish).
- Biuletyn Polsko-Ukraiński*, No. 34 (225), 1937. (in Polish).
- Brynskyi, A. *Po tu storonu fronta. Vospomynanyia partyzana, kn. 1*, Horkyi, 1966. (in russian).
- Chrzanowski T. “Poblask lun”, *Tygodnik Powszechny*, No. 38, 1981, 5. (in Polish).
- Dańko, Ireniusz. “Rzeź wołyńska i jej apogeum: krwawa niedziela 11 lipca’43”, *Gazeta Krakowska*, 7 lipca 2016, <https://gazetakrakowska.pl/rzez-wolynska-i-jej-apogeum-krwawa-niedziela-11-lipca-43/ar/c15-10381365> (in Polish).
- Dokumenty zbrodni wołyńskiej*. Warszawa; Lublin; Tarnobrzeg, t. 1, 2023, 328. (in Polish).
- Dąbrowska, M. *Dzienniki*. Warszawa, t. 2, 1988, 462. (in Polish).
- Iliushyn, I. *OUN–UPA i ukraińskie pytania v roky Druhoi svitovoi viiny (v svitli polskykh dokumentiv)*. Kyiv, 2000. (in Ukrainian).
- Iliushyn, I. *Protystoiannia UPA i AK (Armii Kraiovoi) v roky Druhoi svitovoi viiny na tli diialnosti polskoho pidpillia v Zakhidnii Ukraini*. Kyiv, 2001. (in Ukrainian).
- Iliushyn, I. *Ukraińska povstanska armia i Armia Kraiova. Protystoiannia v Zakhidnii Ukraini (1939–1945 rr.)*. Kyiv, 2009. (in Ukrainian).
- Iljuszyn, I. *UPA i AK konflikt w Zachodniej Ukrainie*. Warszawa, 2009, 192. (in Polish).
- Iliushyn, I. *Volynska trahediia 1943–44 rr.* Kyiv, 2003. (in Ukrainian).
- Iljuszyn, I. *ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1947*. Warszawa, 2017, 224. (in Polish).
- Istoriia mist i sil Ukrainskoi RSR U 26 t. Volynska oblast*. Kyiv, 1970. (in Ukrainian).
- “Istorychna pravda z Vakhtanhom Kipiani. Volynska trahediia”, *Zik*, <http://zik.ua/tv/video/93671> (in Ukrainian).
- Izvestyia*. 1943. 2 marta. (in russian).
- Filar, W. “Burza na Wołyniu”. *Z dziejów 27 Wołyńskiej Dywizji Piechoty Armii Krajowej. Studium historyczno-wojskowe*. Warszawa, 1997, 286. (in Polish).
- Filar, W. *Przed Akcją Wisła był Wołyń*. Warszawa, 1997, 330. (in Polish).
- Filar, W. *Wołyń 1939–1944. Eksterminacja czy walki polsko-ukraińskie*. Toruń, 2003, 467. (in Polish).
- Grzesiakowa, Z. *Między Horyniem a Śluczą*. Warszawa, 1992, 442. (in Polish).
- “Hermaszewski cudem ocalał z wołyńskiej rzezi”, *Kresy.Pl*, <http://kresy.pl/kresopedia/jak-hermaszewski-ocalal-z-wozynskiej-rzezi/> (in Polish).
- Hryciuk, G. *Przesiedleńcy. Wielka epopeja Polaków, 1944–1946*. Kraków, 2023, 657. (in Polish).
- Hud, B. *Od unii lubelskiej do rzezi wołyńskich. Cztery eseje o historii polsko-ukraińskiej*. Warszawa, 2024, 324. (in Polish).

- Hud, B. *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*. Warszawa, 2013, 400. (in Polish).
- Hud, B. *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*. Wydanie drugie, poszerzone i uzupełnione. Warszawa, 2018, 445. (in Polish).
- Hud, B. *Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i w pierwszej połowie XX wieku*. Wydanie trzecie, uzupełnione. Warszawa, 2024, 456. (in Polish).
- Hud, B. *Vid Liublinskoi unii do volynskykh masakr. Chotyry ese pro ukraïnsko-polsku istoriiu*. Kyiv, 2024. (in Ukrainian).
- Hud, B. *Z istorii etnosotsialnykh konfliktiv. Ukraïntsi y poliaky na Naddnyprianshchyni, Volyni y u Skhidnii Halychyni v XIX–pershii polovyni XX st.* Kharkiv, 2018. (in Ukrainian).
- Kabachii, Roman. ““Inshyi” natsionalist”, *Ukrainskiy tyzhden*, 17 lypnia 2009 roku, <https://tyzhden.ua/inshyj-natsionalist/> (in Ukrainian).
- Kalishchuk, O. “Radianskyi chynnyk eskalatsii ukraïnsko-polskoho protystoiannia u roky Druhoi svitovoi viiny”, *Hileia: naukovyi visnyk*. No. 72, 2013: 142–146. (in Ukrainian).
- Kalishchuk, O. *Volyn’43: istoriohrafichne piznannia i kryve dzerkalo pamiaty*. Lviv, 2020. (in Ukrainian).
- Kolodzynskyi, M. *Voïenna doktryna ukraïnskykh natsionalistiv*. Kyiv, 2019. (in Ukrainian).
- Kowalewski, Z. “Kwestia Polska w powojennej strategii Ukraïńskiej Powstańczej Armii”. *Ukraïnska mysl polityczna w XX wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii Uniwersytetu Jagiellońskiego i Fundację św. Włodzimierza Chrzcziciela Rusi Kijowskiej w Krakowie 28–30 maja 1990*, pod redakcją Michała Pułaskiego. Kraków, 1993, 189–224. (in Polish).
- Motyka, G. *Od rzezi wołyńskiej do akcji “Wisła”. Konflikt polsko-ukraïński 1943–1947*. Kraków, 2011, 524. (in Polish).
- Motyka, G. “Postawy wobec konfliktu polsko-ukraïńskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej”, *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*, red. K. Jasiewicz. Warszawa; Londyn, 2002, 279–407. (in Polish).
- Motyka, G. *Ukraïnska partyzantka 1942–1960*. Warszawa, 2006, 728. (in Polish).
- Motyka, G. *Wołyń’43. Ludobójcza czystka – fakty, analogie, polityka historyczna*. Kraków, 2016, 286. (in Polish).
- Motyka, G. “Zbrodnia wołyńska 1943 roku i mit buntu ludowego”, *Dzieje Najnowsze*. No. 1, 2016, 53–66. (in Polish).
- Mukharovska, A. “Dióalnist radianskykh partyzanskykh zahoniv na Volyni u roky Druhoi svitovoi viiny”, *Istorychni studii Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*. Vyp. 11–12, 2014: 98–102. (in Ukrainian).
- Olszański, T. *Konflikt polsko-ukraïński 1943–1947*, <http://www.ji.lviv.ua/n20texts/pol/olszan-pol.htm> (in Polish).
- Patryliak, I. *“Vstan i borys! Slukhai i vir...”: ukraïnske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh 1939–1960 rr.* Lviv, 2012. (in Ukrainian).
- Patryliak, I., Pahiria, O. “Viiskova konferentsiia OUN (B) 1942 r. i rozrobka planiv zi stvorennia ukraïnskykh zbroinykh sy”, *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. No. 1–2, 2008: 484–511. (in Ukrainian).

- Patryliak, I. *Peremoha abo smert. Ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960 rokakh*. Kharkiv, 2015. (in Ukrainian).
- Pomarańska, R. *Od konfliktów do rzezi. Polacy i Ukraińcy na kresach II Rzeczypospolitej*. Radzymin; Warszawa, 2022, 276. (in Polish).
- Romanowski W. *Kainowe dni*. Warszawa, 1990, 263. (in Polish).
- Savchyn, M. *Tysiacha dorih (Spohady)*. Toronto; Lviv, 1995. (in Ukrainian).
- Siemaszko, E. “Bilans zbrodni”, *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej*, 2010, 77–94. (in Polish).
- Siemaszko, A., Siemaszko, W. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. Warszawa, t. 1, 2008, 997 (in Polish).
- Siemaszko, A., Siemaszko, W. *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945*. Warszawa, t. 2, 2000, 1450. (in Polish).
- Siemaszko, A., Siemaszko, W. “Mordy ukraińskie na Wołyniu w czasie II wojny światowej”, *Europa nie prowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschodnie pogranicze III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999*, red. K. Jasiewicz. Warszawa; London, 1999, 15–33. (in Polish).
- Shumuk, D. *Perezhyte i peredumane. Spohady i rozдумы ukraïnskoho dysydenta-politvianina z rokiv blukan i borotby pid tromo okupatsiiamy Ukrainy (1921–1981)*. Detroit, 1983. (in Ukrainian).
- Skaradziński, B. “Ukraińska Powstańcza Armia (cz. I)”, *Tygodnik Solidarność*, 1994, № 17 (292), 22 kwietnia, 2. (in Polish).
- Skaradziński, B. “Ukraińska Powstańcza Armia (cz. II)”, *Tygodnik Solidarność*. 1994, № 18 (293), 29 kwietnia, 2. (in Polish).
- Soroka, Yu. “U roky voïennoho lykholittia”, *Volyn moia. Zhurnal Mizhnarodnoho hromadskoho obiednannia “Volynske bratstvo”*. Vyp. 4, Kyiv, 2004: 71–106. (in Ukrainian).
- Sowa, A. *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. Kraków, 1998, 342. (in Polish).
- “Sprawa ukraińska”, *Zeszyty historyczne*, No. 71, 1985, 142–143. (in Polish).
- Swieżawski, E. “Ani gudzika”, *Wiadomości*, No. 21, 1962, 4. (in Polish).
- Sukhykh, A. Protystoiannia mizh radianskymy partyzanamy y ukraïnskym povstansko-pidpilnym rukhom na Volyni u roky nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.), *Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk*. Ostroh, 2019, 367. (in Ukrainian).
- Torzecki, R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993, 349. (in Polish).
- Torzecki, R. “Przyczyny i skutki konfliktu polsko-ukraińskiego w czasie II wojny światowej”, *Dzieje Najnowsze*, No. 3, 1993, 73–80. (in Polish).
- Turejko, T. *Zbrodnia wołyńska w świetle prawa międzynarodowego*. Warszawa, 2023, 240. (in Polish).
- Turski, Marian, Wilczak, Jagienka. “To była zaplanowana rzeź. Rozmowa z prof. Grzegorzem Motyką w rocznicę zbrodni wołyńskiej”, *Polityka*, 11 lipca 2016 r., <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/klasykipolityki/1754802,1,to-byla-zaplanowana-rzez.read> (in Polish).
- Ukrainski zhertry Kholmshchyny ta pivdennoho Pidliashshia u 1939–1994*. t. 1, uporiad. I. Halahida, M. Ivanyk. Lviv: Ukrainskyi katolytskyi universytet, 2021, 720. (in Ukrainian).
- Viatrovych, V. *Druha polsko-ukrainska viina: 1942–1947*. Kyiv, 2012. (in Ukrainian).
- Viatrovych, V. *Za lashtunkamy “Volyni–1943”: nevidoma polsko-ukrainska viina*. Kharkiv, 2016. (in Ukrainian).

- Zajączkowski, M. *Pod znakiem króla Daniela. OUN-B i UPA na Lubelszczyźnie 1944–1950*. Warszawa, 2016, 675. (in Polish).
- Zajączkowski, M. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin; Warszawa, 2015, 504. (in Polish).
- Zbiory Specjalne Biblioteki Uniwersytetu (ZS BUW), sygn. 2131. Raport z Hreczki do dnia 20.IV.1943 r., k. 10.
- Zeszyty Historyczne*, zesz. 71, 1985: 144–147. (in Polish).
- Zimmerman, Mateusz. “Prof. Grzegorz Motyka: zbrodnię na Wołyniu celowo ubrano w kozackie szaty”, *Wiadomości Onet*, 17 października 2016 r., <https://wiadomosci.onet.pl/tylko-w-onecie/prof-grzegorz-motyka-zbrodzie-na-wolynii-celowo-ubrano-w-kozackie-szaty/pf4jfp> (in Polish).
- ZS BUW, sygn. 2131. Materiały BIP KG AK dotyczące Okręgu Wołyń. Raport z Hreczki, k. 15. (in Polish).
- Żurek, S. “Banderowski stempel na wołyńskiej rzezi”, *Wołyn*, <http://wolyn.org/index.php/publikacje/880-banderowski-stempel-na-woyskiej-rzezi> (in Polish).